

Ύστερη Βυζαντινή Περίοδος (1081-1453)

Μέρος Α΄: Το Βυζάντιο στα χρόνια των Κομνηνών και των Αγγέλων (1081-1204)

Ενότητα 1: Το Βυζάντιο κατά τη μεταβατική περίοδο 1025-1081
και τα χαρακτηριστικά της περιόδου 1081-1204

Ελισάβετ Χατζηαντωνίου
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Περιεχόμενα ενότητας

- I. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ
- II. Η ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1025-1081
ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
- III. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1081-1204
- IV. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ 1081-1204
- V. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1081-1204

I. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

- A. Το Βυζάντιο στις αρχές του 11^{ου} αι.
- B. Τα όρια της αυτοκρατορίας επί Βασιλείου Β΄

A. Το Βυζάντιο στις αρχές του 11ου αι.

- κορύφωση της περιόδου «βυζαντινής εποποιίας» (β' μισού 10^{ου} αι.- αρχών 11^{ου} αι.)
- Βασίλειος Β' (976-1025): ο τελευταίος επιτυχημένος αυτοκράτορας-στρατηλάτης της μακεδονικής δυναστείας:
 - συνεχείς αγώνες κατά των Αράβων (σε ανατολικά σύνορα και Κάτω Ιταλία) και των Βουλγάρων (σε Βαλκανική)
 - αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στις ανατολικές και ευρωπαϊκές επαρχίες

B. Τα όρια της αυτοκρατορίας επί Βασιλείου Β' (976-1025)

- στη Βαλκανική: αποκατάσταση του παραδοσιακού συνόρου του Δούναβη (κατάλυση βουλγαρικού κράτους, υποτέλεια σερβικών κρατών και ένταξή τους στο βυζαντινό διοικητικό σύστημα των *θεμάτων*)
 - Ρως: στη σφαίρα επιρροής του Βυζαντίου
- στην Ανατολή: ενσωμάτωση ιβηρικών εδαφών (χώρα του Ταώ), αρμενικών πριγκιπάτων ως τη λίμνη Βαν (Βασπακανία) και περιοχών Β. Συρίας
 - βασίλειο Ιβηρίας και Αβασγίας (Γεωργίας): υποτελής, με προοπτικές ενσωμάτωσης
 - βασίλειο Μεγάλης Αρμενίας/Ανίου: υποτελής, με προοπτικές ενσωμάτωσης
- στη Δύση: σταθεροποίηση των κτήσεων της Κάτω Ιταλίας

II. Η ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1025-1081 ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

- A. Πολιτική αστάθεια και κρίση
- B. Ειρηνικός εφησυχασμός
- Γ. Αποδυνάμωση στρατεύματος
- Δ. Σοβαρές εδαφικές απώλειες (1045-1081)
 - α. Παλιοί εχθροί
 - β. Νέοι, δυναμικοί εχθροί (1040-1081)
- E. Δημοσιονομική κρίση (β' μισό 11^{ου} αι.)

Α. Πολιτική αστάθεια και κρίση

- συχνή εναλλαγή αυτοκρατόρων
- αρκετοί αυτοκράτορες χωρίς πυγμή, ιδιαίτερες ικανότητες ή αίσθημα ευθύνης (διασπάθιση δημόσιου χρήματος – παραχώρηση αξιωμάτων και διακρίσεων σε έμπιστους, ευνοούμενους, συγγενείς)
- φαινόμενα κατάχρησης εξουσίας από αξιωματούχους, μειωμένο αίσθημα καθήκοντος → κλονίζεται η καλή λειτουργία των θεσμών
- συχνό φαινόμενο οι εξεγέρσεις και συνωμοσίες (1025 -1081 σημειώθηκαν πάνω από 80 περιπτώσεις)

B. Ειρηνικός εφησυχασμός

- αίσθημα ασφάλειας έπειτα από την αποκατάσταση των συνόρων
- προτιμότερη η καταβολή χρημάτων για εξαγόραση της ειρήνης (φαύλος κύκλος – κυρίως από τα μέσα του 11^{ου} αι.)
- κατά μια άποψη: απαραίτητη μια φάση ειρήνευσης και η μείωση των στρατιωτικών δαπανών

Γ. Αποδυνάμωση στρατεύματος (ποιοτική και αριθμητική)

- απομάκρυνση ικανών στρατιωτικών (λόγω φόβου για επαναστατικά κινήματα)
 - προώθηση ακατάλληλων ατόμων σε στρατηγικές θέσεις
 - περικοπές σε στρατιωτικές δαπάνες
 - σταδιακή διάλυση του *θεματικού* στρατού – έμφαση στον ταγματικό στρατό (βλ. ενότητα 5)
 - στρατιωτική αποδυνάμωση λόγω συνεχών επαναστάσεων από 1057 κ.ε., κυρίως το 1071-1081
- μείωση της δυνατότητας αντιμετώπισης των εχθρών – σταδιακή εξασθένιση του κράτους

Δ. Σοβαρές εδαφικές απώλειες (1045-1081)

- ασύνετες επιλογές:
 - η συνέχιση της προσάρτησης των αρμενικών πριγκιπάτων (1045: ένταξη Μεγάλης Αρμενίας)
 - η απομάκρυνση των ομόφυλων ηγετών
 - δεν υπήρχε πλέον προστατευτικό ανάχωμα για τις βυζαντινές επαρχίες ούτε οι φυσικοί τους προστάτες
- αναποτελεσματική η πολιτική του ειρηνικού εφησυχασμού και της μείωσης των στρατιωτικών δαπανών (μέσα 11^{ου} αι. κ.ε.)

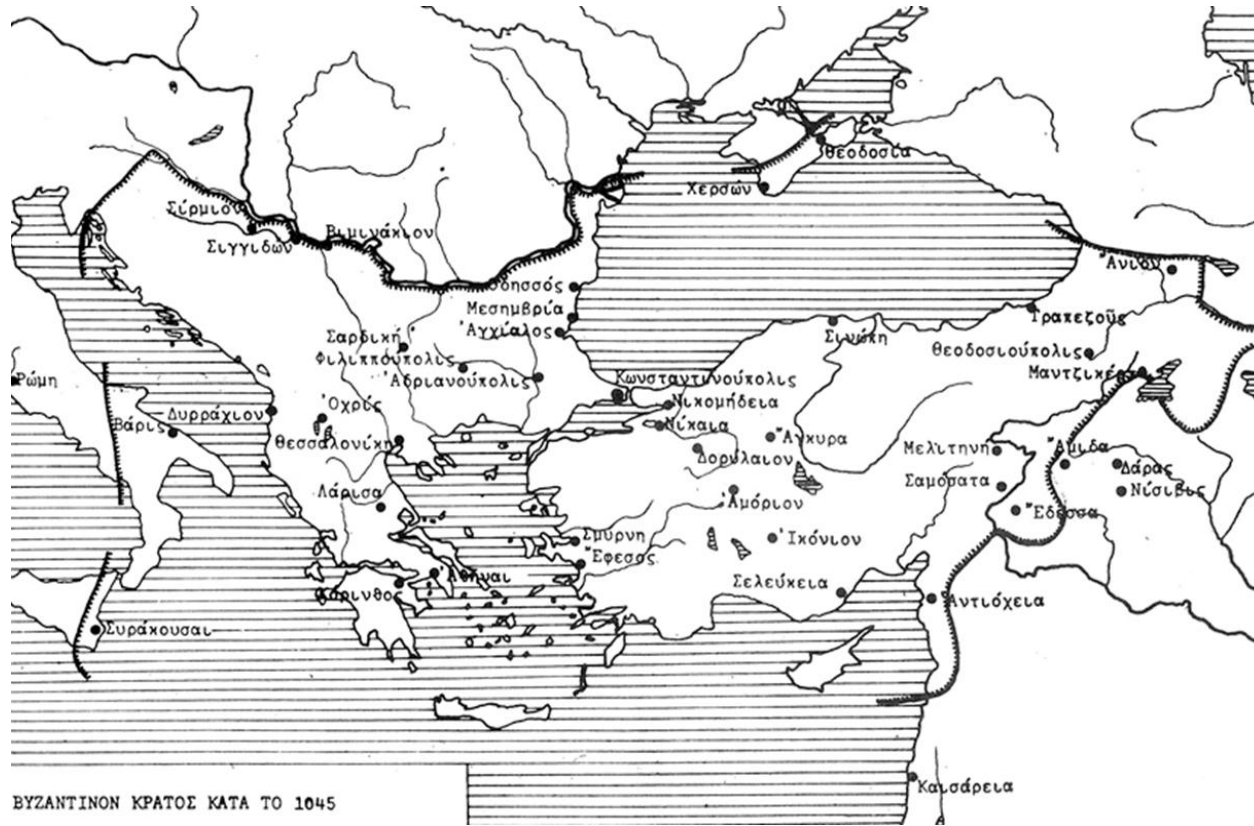
α. Παλιοί εχθροί

- **Βούλγαροι:** επαναστάσεις για αποτίναξη της βυζαντινής κυριαρχίας
- **Σέρβοι:** τάσεις αυτονομίας – επαναστάσεις
- **Άραβες Σικελίας:** εναντίον Κάτω Ιταλίας και Ιονίου
- **Άραβες Αιγύπτου:** επιθέσεις στο Αιγαίο
- **Ρως:** ναυτική επιχείρηση εναντίον της Κωνσταντινούπολης (1043) – αποστασιοποίηση των δύο κρατών

Το βυζαντινό κράτος (1045)

Ι. Καραγιαννόπουλος, Χάρτες μέσης βυζαντινής περιόδου (565-1081), Θεσσαλονίκη 1976, 1993: Το βυζαντινό κράτος κατά το 1045, σ. 31.

Εικόνα 1. Ο χάρτης αποτυπώνει τη βυζαντινή αυτοκρατορία στα μέγιστα όρια για τη μέση περίοδο. Απεικονίζει την κατάσταση στη Βαλκανική μετά την κατάλυση του βουλγαρικού κράτους και στα ανατολικά σύνορα με την ενσωμάτωση όλων των αρμενικών πριγκιπάτων. Οι ανατολικές ακτές της Σικελίας βρέθηκαν υπό βυζαντινή κυριαρχία για μικρό διάστημα (1038-1042).

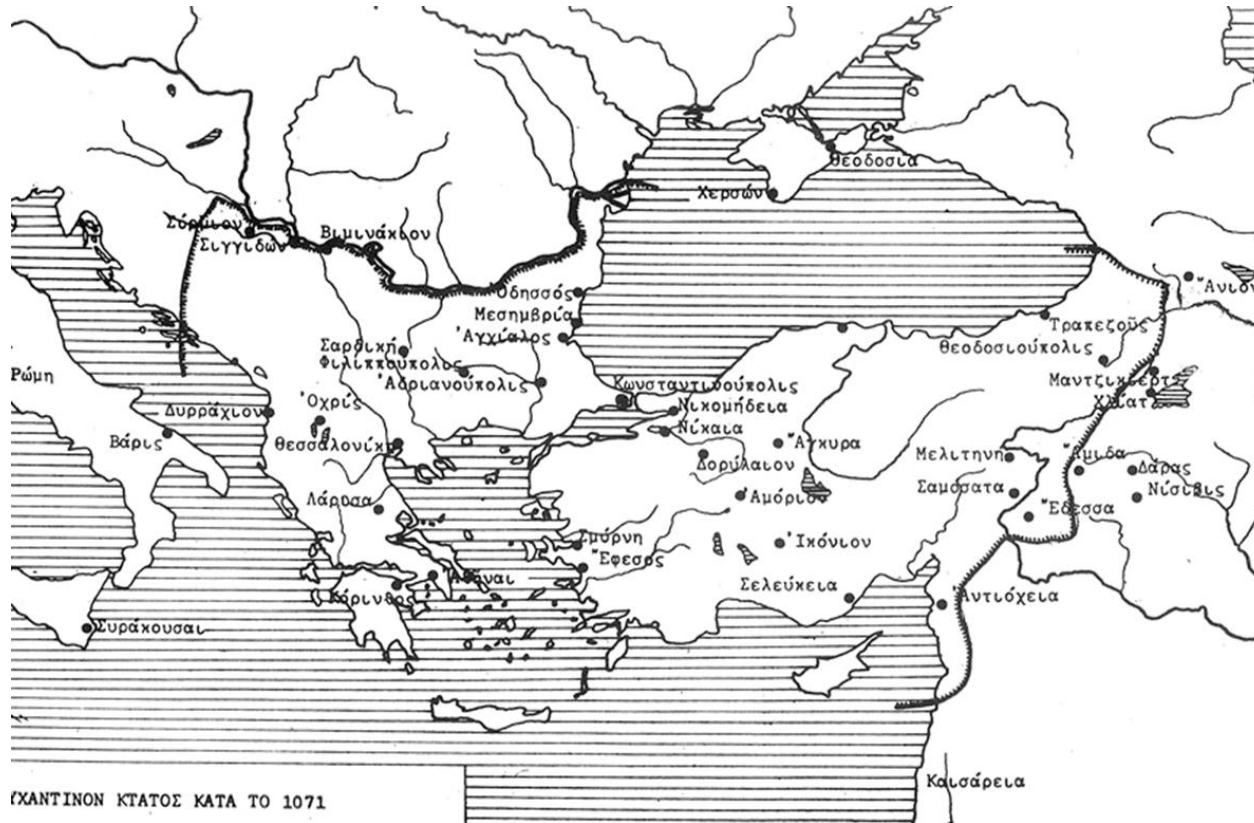
β. Νέοι, δυναμικοί εχθροί (1040-1081)

- **Σελτζούκοι και Τουρκομάνοι:** στα ανατολικά σύνορα
 - ορόσημο: η ήττα στο Ματζικέρτ (1071)
 - 1080/1: κατάκτηση σχεδόν ολόκληρης της Μ. Ασίας (βλ. χάρτη στην ενότητα 2)
- **Νορμανδοί:** κατάληψη Κάτω Ιταλίας (1040-1071)
- **Πετσενέγγοι:** στο βορειοανατολικό σύνορο του Δούναβη
 - από 1027/30 κ.ε.: αιφνιδιαστικές επιδρομές στη Βαλκανική (βλ. χάρτη στην ενότητα 4)
- **Ούγγροι:** στο βορειοδυτικό σύνορο του Δούναβη
 - επιζητούν διέξοδο στην Αδριατική (βλ. χάρτη στην ενότητα 4)

Το βυζαντινό κράτος (1071)

Ι. Καραγιαννόπουλος, Χάρτες μέσης βυζαντινής περιόδου (565-1081), Θεσσαλονίκη 1976, 1993: Το βυζαντινό κράτος κατά το 1071, σ. 32.

Εικόνα 2. Ο χάρτης απεικονίζει τη βυζαντινή αυτοκρατορία με την ολοκλήρωση της κατάκτησης της Κάτω Ιταλίας από τους Νορμανδούς και έπειτα από τη συμφωνία που συνομολογήθηκε με τους Σελτζούκους μετά την ήττα στο Ματζικέρτ το 1071 (ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης είχε υποσχεθεί και τα εδάφη της Αρμενίας, Μεσοποταμίας και βόρειας Συρίας. Ωστόσο, στα δουκάτα της Εδέσσης, Μεσοποταμίας και Αντιοχείας υπήρξε οργανωμένη αντίσταση υπό τις διαταγές του στρατηγού Φιλαρέτου Βραχάμιου).

Ε. Δημοσιονομική κρίση (β' μισό 11^{ου} αι.)

- **αρχές 11^{ου} αι.-1070:** σταδιακή υποτίμηση χρυσού νομίσματος εξαιτίας κυρίως της αύξησης των εμπορικών συναλλαγών και της αυξημένης ανάγκης για ρευστότητα στην αγορά
- **1071-1081:** νέες διολισθήσεις του νομίσματος λόγω της δεινής κατάστασης των δημόσιων οικονομικών

III. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1081-1204

- A. Νέα περίοδος παλινόρθωσης (κομνήνεια περίοδος, 1081-1185)
- B. Φαινόμενα που προοιωνίζονται την είσοδο στην ύστερη περίοδο του Βυζαντίου (περίοδος Κομνηνών, 1081-1185 και Αγγέλων, 1185-1204)

A. Νέα περίοδος παλινόρθωσης (κομνήνεια περίοδος)

- **διεύρυνση συνόρων στη Μ. Ασία**
- **σταθεροποίηση κατάστασης στη Βαλκανική**
- **ανόρθωση αμυντικής ισχύος (σε ξηρά - θάλασσα)**
- **αποκατάσταση γοήτρου της αυτοκρατορίας στο εξωτερικό**
- **αποκατάσταση αυτοκρατορικού κύρους και πολιτική σταθερότητα στο εσωτερικό**
- **καλός έλεγχος της κεντρικής εξουσίας επί των επαρχιών**
- **αποκατάσταση της δημοσιονομικής σταθερότητας (νομισματική και φορολογική μεταρρύθμιση)**
- **μεταρρυθμίσεις στην κεντρική διοίκηση (πιο αποτελεσματικός έλεγχος των υπηρεσιών, ενοποίηση οικονομικών υπηρεσιών και ταμείων, ανταπόκριση στις εξελίξεις και ανάγκες εποχής, ενδιαφέρον για καλή απονομή δικαιοσύνης)**

Β. Φαινόμενα που προοιωνίζονται την είσοδο στην ύστερη περίοδο του Βυζαντίου (περίοδος Κομνηνών και Αγγέλων) (1/2)

- **το Βυζάντιο όχι πια ρυθμιστικός παράγοντας στη διεθνή πολιτική κατάσταση**
- **πολλαπλοί και ισχυροί εξωτερικοί αντίπαλοι**
- **μειωμένη επικράτεια (σε σχέση με τη μέση βυζαντινή περίοδο)**
- **κεντρόφυγες τάσεις στις επαρχίες (μετά το 1180)**
- **αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας επί Αγγέλων – ελαστικότητα στην άσκηση εξουσίας – όχι καλός έλεγχος των αξιωματούχων κεντρικής και περιφερειακής διοίκησης**
- **επικράτηση των ιταλικών ναυτικών πόλεων στο εξωτερικό εμπόριο, παραγκώνιση των Βυζαντινών εμπόρων – Βενετοί - Γενουάτες αρχίζουν να αναδεικνύονται σε ρυθμιστικό πολιτικό παράγοντα**

Β. Φαινόμενα που προοιωνίζονται την είσοδο στην ύστερη περίοδο του Βυζαντίου (περίοδος Κομνηνών και Αγγέλων) (2/2)

- **αγροτική οικονομία: επικράτηση των μεγαλογαιοκτημόνων, η πλειονότητα των αγροτών ήταν πάροικοι (ενοικιαστές) [«παροικοποίηση» του αγροτικού πληθυσμού]**
- **συστηματική παραχώρηση οικονομικών (πρόνοια, χαριστική κ.ά.) και φορολογικών προνομίων (εξκουσσία κ.ά.) σε αριστοκρατία, εκκλησία-μονές → απώλεια δημόσιων εσόδων, ενδυνάμωση των μεγαλογαιοκτημόνων**
- **διάλυση ημι-επαγγελματικού στρατού (υπηκόων) στις επαρχίες (θέματα) και στήριξη μόνο σε επαγγελματικό στρατό → η επάρκεια των στρατιωτικών δυνάμεων εξαρτάται από τις οικονομικές δυνατότητες του κράτους**

Η αυτοκρατορία των Κομνηνών

Ostrogorsky G., *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, München 1963, ελλ. μτφρ. Ι. Παναγόπουλος, επιστ. επιμ. Ε. Χρυσός, τ. 3, Αθήνα 2012, σ. 64-65.

Εικόνα 3. Ο χάρτης απεικονίζει τη βυζαντινή επικράτεια έπειτα από την ολοκλήρωση της προσπάθειας των Κομνηνών να ανακτήσουν μέρος της Μικράς Ασίας (πρβ. τον σχετικό χάρτη στην ενότητα 2) και να εμπεδώσουν τη βυζαντινή κυριαρχία και επικυριαρχία στη Βαλκανική.

IV. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ

1081-1204

- **Δυναστεία Κομνηνών (1081-1185)**
 - Αλέξιος Α΄ Κομνηνός 1081-1118
 - Ιωάννης Β΄ Κομνηνός 1118-1143
 - Μανουήλ Α΄ Κομνηνός 1143-1180
 - Αλέξιος Β΄ Κομνηνός 1180-1183
 - Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός 1183-1185
- **Δυναστεία Αγγέλων (1185-1204)**
 - Ισαάκιος Β΄ Άγγελος 1185-1195
 - Αλέξιος Γ΄ Άγγελος 1195-1203
 - Ισαάκιος Β΄ Άγγελος 1203-1204 (συμβασιλέας Αλέξιος Δ΄)
 - Αλέξιος Ε΄ Δούκας (Μούρτζουφλος) 1204

V. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1081-1204

A. Βασικές πηγές

B. Ενδεικτική δευτερεύουσα βιβλιογραφία

α. Γενικά εγχειρίδια

β. Ειδικά βοηθήματα

Α. Βασικές πηγές

- Άννα Κομνηνή, Αλεξιάς, έκδ. F. Kolovou – A. Kambylis – D. Reinsch, *Annae Comnenae, Alexias*, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 40] Berlin 2001.
- Ιωάννης Κίνναμος, Επιτομή, έκδ. A. Meinecke, *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Manuele Comnenis gestarum*, CB. Bonnæ 1836.
- Ιωάννης Ζωναράς, Επιτομή Ιστοριών, έκδ. L. Dindorf, *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum*, τ. I-VI, Lipsiae 1868-1875 και έκδ. M. Pinder –Th. Büttner-Wobst, τ. I-III, [CSHB] Bonnæ 1841, 1987.
- Κωνσταντίνος Μανασσής, Χρονική Σύνοψις, έκδ. O. Lampsidis, *Constantini Manassis, Breviarium Chronicum*, [CFHB 36/1-2] Athens 1996.
- Μιχαήλ Γλυκάς, Βίβλος Χρονική, έκδ. I. Bekker, [CSHB] Bonnæ 1836.
- Νικήτας Χωνιάτης, Ιστορία, έκδ. J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, [CFHB 11] Berlin - New York 1975.
- Νικηφόρος Βρυέννιος, Ιστορία, έκδ. P. Gautier, *Nicephoris Bryennii Historiarum libri quattuor*, [CFHB 9] Bruxelles 1975.

B. Ενδεικτική δευτερεύουσα βιβλιογραφία (1/5)

α. Γενικά εγχειρίδια

- Άμαντος Κ., Ιστορία βυζαντινού κράτους, τ. Β': 867-1204, έκδ. β', Αθήνα 1957 (ανατ. 1977).
- Angold M., Η βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μια πολιτική ιστορία, Cambridge 1995 (ελλ. μτφρ. Ε. Καργιανιώτη, Αθήνα 1997).
- Cheynet J.-Cl. (έκδ.), Ο Βυζαντινός κόσμος, τ. 2 (641-1204), Paris 2006 (ελλ. μτφρ. Α. Καραστάθη, επιμ. Γ. Μωυσειδου κ.ά., Αθήνα 2011).
- Χριστοφιλοπούλου Αικ., Βυζαντινή Ιστορία, τ. Γ' (1081-1204), Θεσσαλονίκη 2001.
- Καραγιαννόπουλος Ι., Ιστορία βυζαντινού κράτους. Ιστορία υστέρας βυζαντινής περιόδου (1081-1453), Μέρος πρώτο: Τελευταίες λάμπσεις (1081-1204), Θεσσαλονίκη 1999.
- Ostrogorsky G., Ιστορία του βυζαντινού κράτους, München 1963 (ελλ. μτφρ. Ι. Παναγόπουλος, επιστ. επιμ. Ε. Χρυσός, τ. 3, Αθήνα 2012).

B. Ενδεικτική δευτερεύουσα βιβλιογραφία (2/5)

- Σαββίδης Α., Ιστορία του Βυζαντίου, τ. Γ' (1025-1461), Αθήνα 2003.
- Ζακυθινός Δ. (επιστ. επιμ.), Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τ. Θ' (1071-1453), Αθήνα 1972.
- Ζακυθινός Δ., Το Βυζάντιον από του 1071 μέχρι του 1453, Αθήνα 1972.

β. Ειδικά βοηθήματα (βλ. και τη βιβλιογραφία στις ενότητες 2-6)

- Angold M., Church and society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261, Cambridge - New York 1995.
- Βαρζός Κ., Η γενεαλογία των Κομνηνών, τ. Α' - Β', [ΚΒΕ - ΒΚΜ 20] Θεσσαλονίκη 1985.
- Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου Α., Η αναγέννησις των γραμμάτων κατά τον ΙΒ' αιώνα εις το Βυζάντιον και ο Όμηρος, Αθήνα 1971-1972.
- Chalandon F., Les Comnènes, τ. Α': Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène, Paris 1900· τ. Β': Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180), Paris 1912.

Β. Ενδεικτική δευτερεύουσα βιβλιογραφία (3/5)

- Cheynet J.-Cl., Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210), [Byzantina Sorbonensia 9] Paris 1990.
- Cheynet J.-Cl., The Byzantine aristocracy and its military function, (Variorum Reprints) Aldershot 2006.
- Γλαβίνας Α., Η επί Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118) περί ιερών σκευών, κειμηλίων και αγίων εικόνων έρις (1081-1095), (διδακτορική διατριβή) Θεσσαλονίκη 1972.
- Gouma-Peterson Th. (έκδ.), Anna Komnene and her times, New York - London 2000.
- Hecht W., Die byzantinische Aussenpolitik zur Zeit der letztenkomnenen Kaiser, 1180-85, Neustad a.d. Aisch 1967.
- Hunger H., Die byzantinische Literatur der Komnenenzeit. Versuch einer Neubewertung, Wien 1968.
- Jeffreys M. et al., Prosopography of the Byzantine World, 1025-1150 (2011), available at <<http://pbw.kcl.ac.uk>>

B. Ενδεικτική δευτερεύουσα βιβλιογραφία (4/5)

- Jurewicz O., Andronikos I. Komnenos, Amsterdam 1970.
- Κατσαρός Β., Το πρόβλημα της καταγωγής των Κομνηνών, Βυζαντικά 3 (1983) 111-122.
- Kazhdan A. – Wharton Epstein A., Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τους 11ο και 12ο αι., Berkeley - Los Angeles - London 1985 (ελλ. μτφρ. Α. Παππάς, μτφρ. παραρτήματος Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1997, 2004).
- Kresten O., Die Auslandsschreiben der byzantinischen Kaiser der Komnenenzeit, Römische historische Mitteilungen 39 (1996) 21-59.
- Magdalino P., Η Αυτοκρατορία του Μανουήλ Α' Κομνηνού 1143-1180, Cambridge 1993 (ελλ. μτφρ. Α. Κασδαγλή, Αθήνα, 2008).
- Malamut E., Alexis Ier Comnene, Paris 2007.
- Mullett M. – Smythe D. (έκδ.), Alexios I. Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989, Belfast 1996.

Β. Ενδεικτική δευτερεύουσα βιβλιογραφία (5/5)

- Oeconomus L., *La vie religieuse dans l'empire byzantin au temps des Comnènes et des Anges*, Paris 1918.
- Παπαγεωργίου Α., *Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143)*, Αθήνα 2007.
- Polemis D., *The Doukai. A contribution to Byzantine prosopography*, London 1968.
- Skoulatos B., *Les personnages byzantins de l'Alexiade*, Louvain 1980.

Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων

Το Έργο αυτό κάνει χρήση των ακόλουθων έργων :

- **Εικόνα 1:** Ι. Καραγιαννόπουλος, *Χάρται μέσης βυζαντινής περιόδου (565-1081)*, Θεσσαλονίκη 1976, 1993: Το βυζαντινόν κράτος κατά το 1045, σ. 31.
- **Εικόνα 2:** Ι. Καραγιαννόπουλος, *Χάρται μέσης βυζαντινής περιόδου (565-1081)*, Θεσσαλονίκη 1976, 1993: Το βυζαντινόν κράτος κατά το 1071, σ. 32.
- **Εικόνα 3:** Ostrogorsky G., *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, München 1963 (ελλ. μτφρ. Ι. Παναγόπουλος, επιστ. επιμ. Ε. Χρυσός, τ. 3, Αθήνα 2012), σ. 64-65.

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Χατζηαντωνίου Ελισάβετ. «Ύστερη Βυζαντινή Περίοδος (1081-1453). Το Βυζάντιο κατά τη μεταβατική περίοδο 1025-1081 και τα χαρακτηριστικά της περιόδου 1081-1204». Έκδοση: 1.0. Θεσσαλονίκη 2015. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://eclass.auth.gr/courses/OCRS408/>.

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Τέλος ενότητας

Επεξεργασία: Ομάδα έργου
Θεσσαλονίκη, Ιούλιος 2015

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

I. Σημειώματα

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

